

RESURLARNI SOLIQQA TORTISHGA OID TADQIQOTLARNING NAZARIY TAHLILI

TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Anvarov Alisher Xaybulloevich

Annotatsiya: Keyingi yillarda dunyo mamlakatlari qisqa va uzoq muddatli budget-soliq siyosatiga oid strategiyasini ishlab chiqishda soliq to'lovchilar tomonidan soliqdan qochish holatlari oldini olish va uni kamaytirishning turli xil mexanizmlarini joriy etishga alohida e'tibor bermoqda. Shu bilan birga, sohalar o'rganilib, xorij tajribasi, mamlakatimizda uni qo'llash bo'yicha ilmiy-amaliy xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot- kommunikasiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, "iqlim o'zgarishi va ekstremal ob-havo, ayniqsa, beqarorlik davrida iqtisodiyot va jamiyatlarga bosimni doimiy ravishda oshirmoqda. 2021-2025-yillarga mo'ljallangan bank guruhining iqlim o'zgarishi bo'yicha harakatlar rejasi iqlim va rivojlanish muammolarini birlashtirish, aniqlash va rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bunda tabiiy resurslarni, shu jumladan, bioxilma-xillikni himoya qilishga qaratilishiga ustuvorlik berilmoqda"¹. Mazkur jarayonlar dunyo mamlakatlarida tabiiy va boshqa resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan moliya-kredit siyosatlarini qayta ko'rib chiqish barobarida, ularni soliqqa tortish mexanizmlarini doimo takomillashtirilib borilishiga oid siyosatga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Shu bilan parallel ravishda dunyoning yirik ilmiy markazlari va ko'pgina olimlar

¹ <https://www.worldbank.org/en/about/annual-report> (2022).

tomonidan resurslarni soliqqa tortish masalalariga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlariga keng ustuvorlik berayotganligini ko'rish mumkin.

Resurslarni soliqqa tortish amaliyoti iqtisodiyotda mavjud amaliy, iqtisodiy-moliyaviy jarayondir. Resurslarni soliqqa tortish masalasi soliq tizimining dastlabki shakllanishi bilan parallel ravishda amal qilib kelmoqda deb aytsak, ilmiy-nazariy jihatdan xato bo'lmaydi, sababi resurslarning eng muhim tarkibi bo'lgan yer resurslari qadimgi davlatchilikning boshidanoq davlat g'aznasining asosiy moliyaviy manbasi sifatida qaralgan va undan soliq turli xil miqdorlarda va usullarda undirib kelingan.

Bu jarayonni tarixiy evolyutsion shakllanishini ayrim manabalar asosida isbotlashga harakat qilamiz. Masalan, eramizdan avvalgi ming yillikning ikkinchi yarmida qadimgi Hindiston davlatida soliqlarni undirish borasidagi davlat ishlari maxsus "Manu qonunlari"da aks ettirib qo'yilgan. Yerlarning oliy tabaqali kohinlarga, oddiy dehqonlarga tegishliligi va joylashgan joyiga qarab soliqlar tabaqalashtirilgan tartibda undirilgan². Eramizdan avvalgi 1280-1270-yillarda Xitoyda knyazlik qilgan Yuyning soliq islohotlari o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan. Ya'ni, yerlar ming birlik (balki gektar bo'lgan) o'lchov asosida 9 ta ma'muriy hududlarga bo'lingan holda har bir 100 birlik yerlardan olingan hosillarga soliqlar tabaqalashtirilgan holda belgilangan. Eramizdan avvalgi IV asrda Xitoy markazlashgan imperiyasida esa yer solig'ini undirish bilan dastlabki yozuv shaklidagi rasmiy qonun chiqarilib, butun mamlakatga tarqatiladi va yer solig'ini undirishda ana shu qonunga asoslangan. Bu qonunga ko'ra yerlarning unumdorligi va soliq to'lovchining maqomiga ko'ra 2/3 qismgacha hosildan soliq undirilgan.

Xitoylik olim «Guan-Szi» (m.a. IV a.) o'z asarida ham xo'jalikni davlat tomonidan tartibga solish va usullari haqida fikr bildirib, legistlardan farqli

² Қаранг: Тарасов П. И. Очерк науки финансового права. Введение. Общая часть. Особенная часть. Ярославль, 1883. С. 34.

ravishda davlat tovar-pul munosabatlarini cheklamasligi, davlat xo'jaligini barqaror saqlash uchun tovarlar baholarini ushlab turish lozimligi, "Yerni boshqarish" uchun davlat yerning tabiiy xususiyatlarini yaxshi bilishi kerakligi, yer maydonlari nisbatan tekis taqsimlanishi zarurligi, dehqonlarni ish qizigan davrda boshqa yumushlarga jalb etmaslik, soliq tizimi sharoitiga qarab (yer unumiga bog'liq ravishda) bo'lishi taklif etilgan. Uning fikricha davlat dehqonlardan soliq undirishda avvalo yerning kadastrini tuzish lozim, ana shundagina adolatli soliq undiriladi degan g'oyalarni ilgari suradi.

Feodal xo'jalik davrida Osiyoda soliqlarning rivojlanishi Usmonlik imperiyasida ham ancha shakllantirildi. XV asrning oxiriga qadar Usmonlik imperiyasida yerlar davlatga qarashli bo'lgan. Yerlarni yagona taqsimlovchi shaxs sultonning o'zi bo'lgan asosiy yerlardan undirilgan (ayniqsa bosib olingan Yevropa davlatlaridagi yerlardan) soliqlar shaxsan sultonning g'aznasiga jalb qilingan. Usmonlik imperiyasining amal qilgan vaqtlarida soliqlarni undirish tartiblari ham o'zgarib bordi. Qishloq xo'jaligidan soliqlarni undirishda feodal rentani undirishning uchta shakli rivoj topdi. Bular ishlab berish, mahsulot hamda pul shaklida renta undirish edi. Bularning ichida mahsulot orqali renta solig'ini to'lash keng rivojlandi. Dehqonlar olingan hosilning o'ndan bir qismi miqdorida (bacha hosil va chorva mollarning ham, hatto yem-xashaklardan) soliq to'lash lozim bo'lgan. Bundan tashqari aholi yer egalariiga harbiy maqsadlar uchun alohida "avoriz" deb nomlanuvchi soliqlarni ham to'lagan.

Formatsiyalashuvning feodalizm shaklining paydo bo'lishi va uning rivojlanib borishi yer egaligining feodal shakliga o'tishi bilan yer solig'i Yevropa davlatlari jumladan, Fransiya, Germaniya, Angliya, Italiya va boshqa shu kabi davlatlarda ham asosiy soliq turlaridan biri bo'lib keldi. Bu davrlarda yer solig'ini undirish bilan bog'liq soliq nazariyalari ham keng rivojlanib bordi. XVIII asrning o'rtalarida Fransiya paydo bo'lgan va iqtisodiy taraqqiyot negizi tabiat, asosan yer deb hisoblagan fiziokratlar oqimi

tarafdorlaridan F.Kene, O.Mirabo asosiy urg'uni yer solig'iga e'tibor bergan. Ularning fikricha yagona yer solig'ini joriy etish va undirish davlatning soliq siyosatining asosiy masalasi bo'lishi lozim.

Taraqqiyotning rivojlanib borishi yer osti boyliklarni soliqqa tortish mexanizmlarining vujudga kelishiga turtki bo'ldi. Jamiyatda sanoatlashuvning ildiz ortishi, foyda olishni tadbirkorlar, jumladan, davlat ham yer qa'ridan foydalanishning umumiy tartiblarini e'lon qilish bilan birga ulardan foydalanganlik uchun majburiy to'lovlarni ham joriy qilish orqali, milliy boylikni asrashning moliyaviy uslublaridan foydalanish bilan bir qatorda davlat g'aznasini daromad bilan ta'minlashning bir vositasi sifatida ham yondashib kelinmoqda.

Juda ko'p manbalarda resurslarni soliqqa tortish deganda yer, suv, neft, gaz, yog'och va boshqalar kabi tabiiy resurslardan foydalanish asosida undiriladigan soliqqa tortish tizimi tushuniladi. Resurs soliqlari kompaniyalar va shaxslarni, resurslarni tejashga va ulardan samaraliroq foydalanishga undaydigan tartibga solish mexanizmi bo'lishi mumkin. Resurslarga soliqlar turli shakllarda bo'lishi mumkin, jumladan, qazib olish solig'i, foydalanish uchun soliq, resurslarni eksport qilish yoki import qilish uchun soliq. Resurslarga soliq solish iqtisodiyot va atrof-muhitga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bir tomondan, bu innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishni va resurslardan yanada samarali foydalanishni rag'batlantirishi esa atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishi, boshqa tomondan, resurslarni soliqqa tortish ishlab chiqarish va iste'mol xarajatlarini oshirishi provardida esa bu iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Resurslarni soliqqa tortish haqida gap ketganda albatta ko'chmas mulk tushunchasidan foydalaniladi. Bu borada mahalliy olimlarimizdan ilmiy tadqiqotlar olib borgan dots. U.Tulakovning ko'chmas mulk haqidagi ta'rifini anchayin to'laroq deb hisoblash mumkin. Ya'ni, uning fikricha, "ko'chmas mulk deganda bir joydan boshqa joyga uning yaxlitligi va maqsadli vazifasiga zarar

yetkazmasdan olib o'tib bo'lmaydigan mol-mulk tushuniladi. Uning xususiyatlaridan biri ko'chmas mulkning albatta yer bilan bog'liqligidir: u yer yuzasida (bino va inshootlar, ko'p yillik dov-daraxtlar) yoki uning qa'rida (foydali qazilmalar, suv resurslari va hokazo) joylashadi. Yer uchastkalarining o'zi ham ko'chmas mulk obyektidir"³.

Ko'chmas mulk va ularning tarkibi, ularni boylik va daromadlar manbayi sifatida dastlabki ilmiy qarashlarni klassik iqtisodiyot vakillari tadqiqotlarida ko'rish mumkin. Jumladan, Fransua Kene⁴ (davlat g'aznasining asosiy moliyaviy manbayi ko'chmas mulkni ijaraga berishdan oladigan daromadlardan iborat bo'lish lozim degan g'oyani ilgari surgan), Per Samyuel Dyupon de Nemur (qishloq xo'jaligining sof mahsulotining asosi bo'lgan yerni soliqqa tortish davlatning moliyaviy maqsadi bo'lishi kerak degan fikrni ilgari surgan), klassik siyosiy iqtisod maktabining asoschilaridan biri D.Rikardo⁵ (ko'chmas mulkni soliqqa tortishda yerning foydaliligi, uning egasining yerdan olgan daromadi sifatida soliqqa tortishga asoslanishligini ta'kidlagan). Uning izdoshlari bo'lgan A.Smit⁶ (ko'chmas mulkni soliqqa tortishda ularning joylashgan joyi va nafliligiga asoslanish kerak degan g'oyani ilgari surgan), G.Jorj (yer uchastkalarini soliqqa tortishda iqtisodiy renta sifatida uning qiymatidan kelib chiqib yagona soliqni joriy etish lozim deb hisoblagan), N.Turgenev⁷ (ko'chmas mulkni soliqqa tortishda uyni ijaraga olinishiga qarab yondashish kerak degan taklifni beradi), A.Marshall⁸ (ko'chmas mulklarni soliqqa tortishda og'ir to'lovlar soliq to'lovchilarini boshqa hududlarga ko'chib o'tishiga olib keladi, soliqlar

³ У.Тулаков. Кўчмас мулкни солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит (иқтисодиёт фанлари). Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун диссертация. 2021 йил. 13.б.

⁴ Кенэ, Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф.Кенэ, А.Р.Тюрго, П.С.Дюпон де Немур. – М.: Эксмо, 2008. – 1200 с.

⁵ Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

⁶ Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.

⁷ Тургенев, Н.И. Опыт теории налогов / Н.И. Тургенев. 1818.

⁸ Маршалл, А. «Принципы экономической науки. Т. III» / А. Маршалл. – М., Издательская группа «Прогресс», 1993. – 350 с.

qulay bo'lishi soliq to'lovchilarni investitsiyalarni jalb qilishga xizmat qilishi kerak degan nazariyani ilgari surgan), rus olimi I.Yanjul⁹ (yerni, uyni soliqqa tortishda ularning daromadliligi va joylashuviga asoslanish lozim degan g'oyani ilgari surgan) kabi fikrlarni keltirish mumkin.

O'zbekiston soliq tizimida ko'chmas mulk tarzidagi resurslarni soliqqa tortishda dastlabki ilmiy tadqiqotlar sifatida, masalan mol-mulk solig'iga bag'ishlangan dotsent B.Umarov, professor A.Toshqulovning yer solig'iga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsion tadqiqotlarni keltirish mumkin. B.Umarov "Korxonalar mol-mulkini soliqqa tortish mexanizmidagi mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari" nomli nomzodlik dissertatsion tadqiqotida O'zbekistonda korxonalardan mol-mulk solig'ini undirish va uni hisoblash usullari hamda soliq bazasini aniqlash muammolarining yechimlariga qaratilgan ilmiy tavsiyalar ishlab chiqqan bo'lsa, A.Toshqulov esa nomzodlik dissertatsiyasida qishloq xo'jalik yerlaridan soliq undirish masalalarini tadqiq qilgan va 2020-yilda himoya qilgan "Qishloq xo'jaligi korxonalari iqtisodiy faoliyatini soliqlar vositasida rag'batlantirish masalalari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiya ishida esa, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari soliq to'lovchilarning soliq to'lovchi sifatida maqomini aniqlash, umumbelgilangan tartibda soliqqa tortish, qishloq xo'jaligi korxonalari iqtisodiy faoliyatini rag'batlantirish maqsadida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha pasaytirilgan stavkalarni qo'llash, yangi barpo etiladigan bog', tokzor va tutzorlar egallagan yerlarni soliqlar vositasida rag'batlantirish masalalarining metodologik yo'nalishlarini ishlab chiqqan"¹⁰.

Ko'chmas mulk soliqlari bilan bog'liq dastlabki ilmiy ishlar qatoriga T.Jo'rayevning "Soliq siyosatini takomillashtirish yo'lida" maqolasida resurs

⁹ Янжул, И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И.И. Янжул. – М.: «Страут», 2002. – 555 с.

¹⁰ А.Х.Тошқулов. "Қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодий фаолиятини солиқлар воситасида рағбатлантириш масалалари". И.ф.д (DSc)... дис... автореферати. – Т.: 2021. -47 б.

solliqlari bilan bog'liq yondashuvlarni ham keltirish mumkin. Ushbu olimning ta'kidlashicha, resurs solliqlari mohiyati jihatdan renta to'lovidir. "Resurs solliqlari o'ziga xos xususiyatlarga ega: o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra ular renta to'lovidir. Bu qayta tiklanmaydigan tabiiy, yer va suv zaxiralaridan foydalanganlik uchun o'ziga xos to'lov bo'lib, u xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining natijalari bilan bog'liq bo'lmaydi"³³.

Xulosa va takliflar.

Davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda hamon bilvosita solliqlarning ulushi yuqori bo'lib qolmoqda. Resurs solliqlarining ulushi esa, bilvosita solliqlarga nisbatan qariyb 2,-3,0 barobargacha past ulushga ega, sababi bilvosita solliqlarning soliq bazasining shakllanishi resurs solliqlariga nisbat ancha dinamik holatga ega bo'ladi, vaholanki, soliq tushumlarining miqdori nominal qiymatni ko'rsatsa, ularning bazis ko'rsatkichiga nisbatan (YaIM, davlat budjetiga nisbatan) hissasini ham tahlil qilish ilmiy tadqiqot uslubiyatida katta ahamiyatga ega.

Resurs solliqlarining davlat budjetidagi ulushining keskin dinamik holatda emasligi, avvalo resurslarning cheklanganligi va ulardan foydalanish darajasi va ularda yuzaga keladigan soliq bazasining statik holatda bo'lishligiga bog'liqligidir.

Yer solig'ini undirish mexanizmi juda qadimiy evolyutsion rivojlanish xususiyatiga ega bo'lib, uni undirishda soliqqa tortishning kadastr usuliga asoslangan holda soliqqa tortib kelinmoqda. O'zbekiston soliq tizimida yer solig'ini undirish borasida mexanizmlar turlicha shakllarda takomillashtirilib borilishi bilan bir qatorda muammolar yuzaga kelgan.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Фафур Фулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.